

ОБРАЗ ЛЮДИНИ У МОВНОМУ ПРОСТОРИ УКРАЇНСЬКИХ АНТРОПОМОРФНИХ ЗАГАДОК

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (38) 2017.

УДК 81' 398.6

Яник О.Я. Образ людини у мовному просторі українських антропоморфних загадок; 11 стор.; кількість бібліографічних джерел – 8; мова – українська.

Анотація. У статті розглянуто відбиття людського образу у мові загадок, оскільки у сучасному мовознавстві прослідковується певний інтерес до відбиття образу людини у мові. Людина посідає значне місце у мовному просторі українських загадок, що зумовлено загальним антропоцентризмом людського мислення. Зроблено семантичний аналіз українських антропоморфних загадок.

Ключові слова: загадка, антропоцентризм, семантичне поле, лексема, денотат, сема, оказіоналізм.

Людина і її життя як найвища цінність Всесвіту завжди бул центром уваги і знаходил відображення в історії, поезії та мистецтві. Особливий інтерес вона становила для формування філософських концепцій в усіх проявах людської сутності. Найважливішим аспектом в дослідженні образу та ролі людини була її духовність та проблеми людського буття, життя і смерті, добра і зла, складних взаємин із світом та іншими людьми, сумніву і тривоги, відчаю і розпачу, любові та віри.

У зв'язку зі змінами парадигм лінгвістичної науки у сучасному мовознавстві прослідковується помітний інтерес до досліджень людського образу у мові. Мовознавці традиційно розглядають мовні одиниці як носії значень, що відображають процес чи предмет у свідомості людини. У семіотичних дослідженнях мовну систему розглянуто незалежно від суб'єктивних суспільних чинників і виведено ті структури, які, на думку когнітивістів, відіграють важливу роль у моделюванні поведінки та в пізнавальних процесах. Але семіотика вивчає формалізовані структури мови, тому в цій парадигмі неможливо пояснити причини того, як формуються мовні картини світу та в чому полягають їхні особливості [4, с. 16].

Когнітивна парадигма розглядає мову не лише як знакову систему. Вона враховує відношення мови до індивіда, що є важливим, зважаючи на активне використання семантичної сфери людини в загадках для кодування об'єктів дійсності. Образно-схематичні, метафоричні та метонімічні когнітивні моделі є фундаментальними у мові, вони сприяють мовленнєвій категоризації світу. Отож, вони формують наш світогляд.

Дж. Лакофф і М. Джонсон зазначають: «Метафора переважає в повсякденному житті не лише у мові, але у думках та діях. Наша звична концептуальна система, в умовах якої ми мислимо та діємо, є фундаментально метафоричною по своїй природі» [5, с. 3].

Образ людини посідає значне місце у мовному просторі загадок. Це зумовлено загальним

антропоцентризмом людського мислення. Українські загадки формують портрет людини за допомогою окремих лексичних одиниць, її значеннєвих компонентів та цілих текстів. Людина кодує себе через дійсність, а дійсність через себе. Це властиво не лише загадкам, а також прислів'ям, приказкам, анекдотам, народним прикметам та іншим паремійним жанрам [4, с. 4].

Загадка як мовний знак є специфічним та багаторівневим семантичним утворенням. Це зумовлює використання методів компонентного, семного та фреймового аналізу. Аналіз здійснюється для визначення специфіки образу людини у народній свідомості. Семантична структура українських загадок представлена поєднанням кодового денотата з атрибутивним та предикативними компонентами, що також належать до семантичної сфери образу людини [4, с. 34].

Дане дослідження передбачає аналіз семантичних особливостей українських антропоморфних загадок. У цих загадках назви осіб та людські ознаки використовуються для кодування образів дійсності. Джерелом матеріалу для дослідження є найповніше академічне зібрання українських загадок: Загадки / [АН УРСР. Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії / Упор., вступ ст. та прим. І.П. Березовського]. – К.: Наук. Думка, 1962. – 511 с. Матеріал дослідження охоплює 662 антропоморфні та антропоцентричні загадки.

Як зазначає М.П. Кочерган, «кексико-семантична система – одна з найскладніших мовних систем, що зумовлено багатовимірністю її структури, неоднорідністю її одиниць, різноманітністю відображених у них відношень і відкритістю для постійного поновлення новими одиницями (словами та значеннями). Своєрідність її також у тому, що вона на відміну від інших мовних систем (фонологічної і граматичної) безпосередньо пов'язана з об'єктивною дійсністю, віддзеркаленням якої вони є. Усе це утруднює її вивчення» [3, с. 262].

Лексико-семантична система, як будь-яка система, базується на певних відношеннях. Серед

найважливіших відношень слід відзначити парадигматичні, синтагматичні та епідигматичні. Значення слова певною мірою залежить від значення інших слів, які з цим словом семантично пов'язані. Також є важливим місце цього слова у лексико-семантичній парадигмі, тобто його парадигматичні відношення.

За визначенням М. Кочергана, «парадигматичні відношення в лексико-семантичній системі – відношення між словами і групами слів на основі спільності або протилежності їх значень» [3, с. 265]. Слова об'єднуються у різноманітні парадигми. Найбільшим таким об'єднанням є лексико-семантичне поле. «Лексико-семантичне поле – це сукупність лексичних одиниць, які об'єднані спільністю змісту (іноді й спільністю формальних показників) і відображають поняттєву, предметну або функціональну подібність позначуваних явищ. Це слова, пов'язані з одним і тим самим фрагментом дійсності» [3, с. 265].

О. Тимченко пропонує розподілити лексику антропоморфних загадок (у яких образи дійсності кодовані антропоморфними лексемами) у вигляді семантичних полів за трьома категорійними елементами. Глибинна семантична структура антропоморфних загадок представляється такою схемою:

S - R - P

Де S – кодовий денотат загадки та його ознаки, репрезентовані атрибутом R та / або дією P. А з нею співвідносяться категорійні елементи особа, атрибут і дія. Вони і представляють корелятивну схему відгадки, що можна зобразити так [4, с. 34]:

S - R - P

особа атрибут дія

Семантичні поля категорійного елемента особи об'єднані архісемами «чоловік» і «жінка» зважаючи на наявність чи відсутність диференційних сем «молодший», «старший», «становість», «хаотичність», «шанобливість», «родинність», «вигляд», «діяльність», «жартівливість», «етнічність», «небезпечність», «незнаність», «міфічність», «пестливість». Набір сем варіюється залежно від групи загадок.

Спершу розглянемо перелік лексичних одиниць, що позначають особу і від, hf; f.nm антропоморфні ознаки, якими наділені явища природи. Це наступні лексеми: *баба, брат, сестра, старець, чумака, дівця, краля, пастух, чабан, волох, гість, панія, дід, художник, довгов'яз, дівчина, чоловік, паня, пані, панна, молода, дівка, дівонька, дух, німець, чернець, гайдамака, розбишака, син, невістка, донька, мати, воячок, отець, батько, нянько, тато, сирота, ненька, мама*. Семний склад лексем є таким: «чоловік», «жінка», «молодий», «родинність», «жартівливість», «старший», «шанобливість», «стано-

вість», «хаотичність», «міфічність», «пестливість», «етнічність».

Наведемо приклади:

45А *Один чабан тисячі овець пасе* (Місяць у хмарах).

331 *Ішла пані вночі, погубила ключі;*

Місяць бачив – не сказав; сонце встало – позбирало (Роса).

415 *Сестра до брата в гості йде, а він від неї ховається* (День і ніч).

419 *Що то за гість, що темноту їсть?* (День).

424 *Батько високий, мама широка, донька прудка, а син лінивий* (Небо, земля, вода, камінь).

У загадках про рослинний світ актуалізовано наступні лексеми: *мама, баба, сестричка, панч, дід, нянько, панчук, козачок, вояк, батько, молодець, дівця, дівка, чарівниця, мамка, молода, паніматка, мати, новачок, хлопчик, старичок, циган, дівонька, пані, король, воевода, козак, пан, піп, син, старець, мужик, дитина, дівчина, муж, хлоп, жилець, пава, панна, сестра, дитя, красуня*. Актуалізовані семи: «чоловік», «жінка», «жартівливість», «молодий», «пестливість», «шанобливість», «родинність», «старший», «становість», «етнічність».

Це підтверджують такі приклади:

437. *На горі молоді*

Пиші коси розпліта,

У зелені хустинки

Золоті хова зернинки (Кукурудза).

499. *Сидить дівця в темній темниці* (Морква).

519(а). *На палиці городок, а в ньому сімсот вояків* (Мак).

574. *Сидить циган на могилі,*

Розкидав ноги на три милі (Гарбуз і огудина).

599. *Висить шапличок, а в тім шапличку сімсот козачків* (Соняшник).

Так, у лексемі *молода* актуалізовані семи: «жінка», «жартівливість», «молодший» та «шанобливість», у лексемі *дівця* – «жінка», «жартівливість», «молодший», «пестливість», *вояк* – «чоловік», «жартівливість», «шанобливість», «становість», *циган* – «чоловік», «жартівливість», «етнічність», *козачок* – «чоловік», «жартівливість», «пестливість», «становість».

Семний склад лексем на позначення осіб в українських загадках про тварин подібний до того, що було зазначено вище у загадках про рослини:

935. *Прийшла кума із довгим віником*

На бесіду із нашим півником,

Схопила півня на обід

Та й замела мітлою слід (Лисиця).

984. *Дівочка, чичирочка – ні луски, ні пір'ячка* (Ящірка).

1070. *По улиці ходить пані, в н'ятсот шмат убрана, а все промерзає* (Курка).

1150. *Патлатий хазяїн в стрічку прилетів* (Горобець).

1207а. *Ходили чоловіки в ліс без сокир, зробили хату без вузлів* (Мурашки).

Серед інших лексем для кодування образів тварин зафіксовано такі: *дитина? людина, мужик, пряха, панночка, паня, пані, сестра, богоносець, гість, німець, злодій, коваль, сторож, ткач, господар, чоботар, монах, коваль, бондар, княжна, барин, монашка, хлопчик, хлоп'я, панок, панич, панчук, мальчишка, дід, пан, кравець, піп, гусар, швець, король, рицар, баба, невістка, дочка*. У загадках про тварин актуалізовано сему «множинність», завдяки вжитку лексем господар, житель, німець, государ, хазяїн у множині – *господарі, жителі, німці, хазяї, государі*.

883. *Прийшли німці під бабині сінци, стуко-тять, а одчинити не вміють* (Поросята і свині).

Українські загадки про предмети мають дуже різноманітний лексикон: *хлоп, господар, хазяїн, хлопець, стрілець, їздець, вершник, житель, пастух, панич, син, бариня, Баба-яга, мара, бабуся та ін.*

Як зазначає О. Тимченко, текст загадки містить усі семи певної особової лексеми. Однак не всі вони реалізовані в семантичній структурі загадки. «У пресупозиції загадка передбачає актуалізацію кількох сем, але при знанні відгадки може виявитися, що актуалізованою стає лише одна сема з усіх компонентів значення антропоморфної лексеми.

Наприклад, у загадці 2399. *Стоїть дід у дощаному жупані, борода його трясеться, а вода бризкає* (Водяний млин) лексема дід характеризує денотат відгадки лише за категорійною семою «чоловік», а характеристичну функцію виконують компоненти *дощаному та вода бризкає*, що не належить до сфери людини, тобто антропоморфні лексеми *жупан і борода* затемнюють дійсне значення відгадки. Це спричиняється до того, що в загадки потенційно вибудовується кілька варіантів відгадки. Але правильний лише один – той, який має на увазі загадувач. Як наслідок, відгадувач мусить перебрати кілька варіантів, щоб знайти правильну відповідь на загадку» [4, с. 51].

В українських антропоморфних загадках широко представлено кодування предметів власними іменами. Серед таких зазначимо: *Свята Катерина, Марія, Ялика Семиряшка. Гнат, Галя, Данило, Кондрат, Костянтин, Мартин. Настя, Роман, Сидор, Степан та ін.*

У своїй роботі «Собственные имена в пословицах, поговорках и загадках русского народа» Т. Кондратьева здійснила аналіз власних імен у прислів'ях, приказках та загадках. Тут автор здійснює обґрунтування оніма виражати поняття. Кондратьева зазначає такі функції як: номінативна, емоційно-експресивна, вказівна та характерологічна. Це ті функції, які власні назви виконують у прислів'ях, приказках та загадках [2].

Іменами реалізуються такі семи, як «чоловік» та «жінка».

Наведемо декілька загадок із використанням власних імен:

1493. *Красний Макар по полю скакав, а в борці плигнув* (Перець).

1589. *Стоїть Гася надулася,*

Полу відкрила, людей впустила (Хата).

1644. *Сидить Гаврило замазане рило* (Каганець).

1838. *Сів Ваня на коня, не боїться огня* (Горщик і рогаць).

1922. *Батрак Роман ухватив рогами одуван* (Рогаць і горщик).

Назви рослин в українських загадках також кодовано з використанням okazіоналізмів. Слово «okazіоналізм» походить від латинського occasionalis – випадковий (occasion – випадок). Сучасний словник іншомовних слів пояснює так: «... Слова й мовні звороти, що не відповідають загальноприйнятому вживанню та відображають індивідуальний смак промовця й індивідуальну словотворчість. Значення okazіоналізмів стає зрозумілим звичайно в умовах контексту» [7, с. 494]. У виданні «Українська мова. Енциклопедія» okazіоналізм – це «незвичайне, здебільшого експресивно забарвлене слово, утворене з порушенням законів словотворення чи норми мовної й існує лише в певному контексті, в якому воно виникло» [8, с. 400].

В українських загадках про рослини трапляються такі okazіоналізми:

сидуха, сижуха, шуварова дочка, капізок, білява, білобран, та ін.:

638. *Сидить сижуха в семи кожухах, та й та, замерзла;*

а хто на неї погляне – очима в'яне (Цибуля).

640. *Шуварова дочка сімсот сорочок несла і ще змерзла* (Цибуля).

777. *Біла-білява перед Богом стояла: «Боже мій милий, моє тіло рубують, а кров мою п'ють* (Береза).

У загадках про тварин зустрічаються такі okazіоналізми, як: *панич-доманич, їздок, ходок, Ян-забіян, гержинський, годун- годунець, підглядчик, ходоман та ін.*

1250. *Панич-доманич у куточку сидить. Пісеньки з своєї нірки все одної цвірчить* (Цвіркун).

1814А). *Ходив -ходив ходоман, усіх дітей годував. Як упав, так пропав, його й піп не ховав* (Горщик).

В). *Жив був молдуван, усіх людей годував; Як упав то й пропав, його й піп не ховав* (Горщик).

Отже, у сучасному мовознавстві прослідковується помітне зацікавлення до досліджень людського образу у мові. Загальний антропоцентризм людського мислення створив образ людини в українських загадках. Відповідно, людина кодувала

себе через дійсність, а дійсність – через себе. Поєднання кодового денотата з антрибутивним та предикативним компонентами становить семантичну структуру українських загадок. Аналіз семантичних особливостей українських антропоморфних загадок виявив розподіл лексики антропоморфних загадок у вигляді семантичних полів за трьома категорійними елементами. Семантичні поля категорійного елемента «особа» об'єднані архісемами «чоловік» і «жінка», зважаючи на наяв-

ність чи відсутність диференційних сем. Власні імена та окказіоналізми є також засобами антропоморфного суб'єктного кодування. Окказіоналізми в загадках утворені від іменників та дієслів. Кодування денотата відбувається за дією, кольором, виглядом, розміром, місцем перебування, ознаками людського характеру та кількістю. Подальші дослідження базуватимуться на розгляді антропоцентричних українських загадок, у яких об'єктом кодування є сама людина.

Література

1. Березовський І. П. Загадки. Українська народна творчість / І. П. Березовський. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – 510с.
2. Кондратьева Т. Н. Собственные имена в пословицах, поговорках и загадках русского народа // Вопросы грамматики и лексикологии русского языка. Казань: Изд-во Казан. Ун-та, 1964. – С.98 – 188.
3. Кочерган М. П. Загальне мовознавство : [підручник, 3-тє видання] / М. П. Кочерган. – К. : Видавничий центр «Академія», 2010. – 464с.
4. Тимченко О.І. Людина в мовному просторі української загадки. Автореф. дисерт. канд. філол. наук.- Наук : спец. 10.02.01. – НАН України, Інститут мовознавства ім. О. Потебні. / О. І. Тимченко. – К., 2009. – 193с.
5. Lakoff G. Metaphors We Live by / George Lakoff, Mark Johnson. – Chicago & London Univ. of Chicago Press, 1980. – 242 p.
6. Словник української мови. Академічний тлумачний словник [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sum.in.ua>.
7. Сучасний словник іншомовних слів / [Укл. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк]. – К. : Довіра, 2006. – 494с.
8. Українська мова : Енциклопедія / [Редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін.]. – К. : Українська енциклопедія, 2000. – 752с.

Оксана ЯНЬК

ОБРАЗ ЧЕЛОВЕКА В ЯЗЫКОВОМ ПРОСТРАНСТВЕ УКРАИНСКИХ АНТРОПОМОРФНЫХ ЗАГАДОК

Аннотация. В современном языкознании прослеживается заметный интерес к исследованиям относительно отражения человеческого образа в языке. Общий антропоцентризм человеческого мышления обусловил отражение образа человека в украинских загадках. Соответственно человек кодировал себя через действительность, а действительность через себя. Сочетание кодового денотата с антрибутивным и предикативным компонентами составляет семантическую структуру украинских загадок. В статье был сделан анализ семантических особенностей украинских антропоморфных загадок. Указано о разделе лексики антропоморфных загадок в виде семантических полей по трем категорийным элементам. Также отмечено, что семантические поля категорийного элемента «человек» объединены архисемами «мужчина» и «женщина», несмотря на наличие или отсутствие дифференциальных сем. Имена и окказіоналізми также есть средствами антропоморфного субъектного кодирования. Окказіоналізми образованные от существительных и глаголов. Кодирование денотата происходит по действию, цвету, виду, размеру, месту пребывания, признакам человеческого характера и количеству. Дальнейшие исследования будут базироваться на рассмотрении антропоцентрических украинских загадок, в которых объектом кодирования является сам человек.

Ключевые слова: загадка, антропоцентризм, семантическое поле, лексема, денотат, сема, окказіоналізм.

Oksana YANYK

THE IMAGE OF A PERSON IN THE LANGUAGE SPACE OF UKRAINIAN ANTHROPOMORPHIC RIDDLES

Annotation. In modern linguistics, appears a marked interest in research on the reflection of the human image in the language. The general anthropocentrism of human thought led to the reflection of a person's image in Ukrainian riddles. Accordingly, a person encoded himself through reality, and reality through himself. The combination of code denotate with an atributive and predicative components builds the semantic structure of Ukrainian riddles. The analysis of the semantic peculiarities of Ukrainian anthropomorphic riddles revealed the

distribution of the vocabulary of anthropomorphic riddles in the form of semantic fields by three categorical elements. The semantic fields of the categorical element of "a person" are united by archisemantic units "man" and "woman", considering the presence or absence of differential semantic units. Proper names and occasionalisms are also means of anthropomorphic subject coding. Occasionalisms are derived from nouns and verbs. Denotation coding is based on action, color, appearance, size, location, signs of human nature and quantity. Further research will be based on the consideration of anthropocentric Ukrainian riddles in which the subject of coding is the person himself.

Key words: riddle, anthropocentrism, semantic field, lexical unit, denotation, semantic unit, occasionalism.

Стаття надійшла до редакції 26.10.2017 р.

Яник Оксана Ярославівна – аспірантка Національного університету «Києво-Могилянська академія».